

Măriuca Oana CONSTANTIN

Clauza culturală în jurisprudența penală din România. Cazul mariajelor timpurii în comunitățile rome tradiționale

În societățile plurale, obiceiurile minorităților se pot afla, uneori, în conflict cu normele legale. Conformarea membrilor acestor minorități la cultura proprie echivalează în aceste situații cu încălcarea legii. Consecința este apariția pe rolul instanțelor a unor spețe cu o puternică încărcătură culturală. Astfel, atunci când inculpatul aparține unei minorități, apare problema dacă, în stabilirea vinovăției și a pedepsei, instanța ar trebui să se raporteze strict la lege și, implicit, la valorile morale ale majorității pe care aceasta le reflectă sau ar trebui să aibă în vedere și imperativele culturale și etice ale minorității.

Dacă judecătorul optează fără ezitare pentru prima variantă, este posibil să fie ignorate circumstanțe cu un rol hotărâtor în comiterea faptei și care ar fi relevante în individualizarea pedepsei. Dacă judecătorul alege cealaltă poziție, semnul întrebării ar putea plana din nou asupra dreptății în soluționarea cauzei deoarece este posibil ca tradiția invocată să fie o scuză, dar nu o justificare reală sau să se ajungă, indirect, la o protecție nedrept diminuată a victimei.

Așadar, apare o dilemă de dreptate: este oare drept ca membrul „vinovat” al unei comunități culturale să fie pedepsit doar în conformitate cu legi și norme ce reflectă cultura majorității? Sau ar trebui luate în calcul normele și cutumele culturii minoritare căreia îi aparține? Unde trasăm linia? Prin asumarea acestei a doua perspective, *clauza culturală¹ transformă elementele culturale în circumstanțe atenuante și le ia în considerare în stabilirea vinovăției și în individualizarea pedepsei.*

Precizăm că în România nu există un cadru legal pentru clauza culturală. Aceasta nu este consacrată sau recunoscută ca instituție juridică în dreptul românesc. Ne interesează dacă, în pofida absenței unei clauze culturale *de iure*, aceasta funcționează *de facto*. Am ales să studiem dacă apărarea culturală operează în cazul „mariajelor timpurii” practicate în unele comunități rome tradiționale, atunci când acest obicei are consecințe în plan infracțional.

Mai clar, urmărim să identificăm dacă există cazuri concrete în care circumstanțele culturale sunt invocate în fața instanțelor și dacă aceste circumstanțe ajung să influențeze soluțiile penale deși legislația nu prevede o astfel de excepție. De asemenea, ne propunem să identificăm dacă există o schiță de raționament etico-juridic al judecătorilor în rezolvarea acestei probleme pe care să o raportăm ulterior la criteriile etice de admisibilitate a derogărilor culturale, stabilite de teoriile care au încercat să deceleze conflictul dintre norme și obiceiuri. În ultimă instanță, această lucrare este și o tentativă de a întrezări ce fel de multiculturalism există *de facto* în România, în raport cu unele practici culturale ale anumitor minorități rome

¹ Sintagma consacrată în limba engleză este „cultural defense”, traducerea literală în limba română fiind aceea de „apărare culturală”. Din motive de claritate și de flexibilitate, preferăm sintagma „clauză culturală”. Pentru definiția conceptului și opțiunea în ce privește denumirea în limba română, a se vedea G. Andreescu, Strategii multiculturaliste neliberale decente și indecente, în Noua Revistă de Drepturile Omului nr. 4/2010, p. 54.

tradiționale, atunci când aceste cutume afectează libertățile și drepturile unora dintre membrii săi.

Am realizat o „cercetare-pilot” asupra unor hotărâri judecătorești ce privesc soluționarea spețelor având ca obiect fenomenul „mariajului timpuriu”, atunci când acesta cade sub incidența legii penale, constituind în fapt și în drept infracțiunile de act sexual cu un minor² (având ca făptuitor „logodnicul” minor sau major), instigare la act sexual cu un minor³ și rele tratamente aplicate minorului⁴ (comitenți fiind părinții minorilor). Abordarea problematicei este interdisciplinară, deoarece urmărește un fenomen social cu o dublă valență: atât juridică, din cauza tensiunii ce apare între normă și obicei cultural, cât și multiculturalistă, dat fiind faptul că și norma, și obiceiul, precum și interesele și valorile pe care acestea le protejează se legitimează pe argumente etico-filosofice. Rezultatele cercetării jurisprudenței în această materie pot fi rezumate la două aspecte esențiale:

- în primul rând, deși legea română nu reglementează elementul cultural drept circumstanță atenuantă, factorul cultural funcționează în acest mod și are o influență asupra verdictelor, hotărârile judecătorești conținând în motivarea soluției referiri directe sau implicite la acest element;

- în al doilea rând, deși considerarea aspectelor culturale decurge din intenția instanței de a garanta un proces just și echitabil în raport cu o minoritate etno-culturală, măsurile dispuse au avut un efect contrar față de membrii cei mai vulnerabili ai acestei comunități, femeile și copiii, aspect care este în mod constant ignorat.

Studiul are următoarea structură: în primul capitol am definit și încadrat teoretic noțiunea de clauză culturală; în al doilea capitol, am prezentat cercetarea jurisprudențială; în capitolul al treilea am confruntat rezultatele acestei cercetări cu perspectivele filosofice referitoare la conflictul dintre obicei și normă.

I. Ce este clauza culturală?

Definim clauza culturală drept un mecanism juridic care admite luarea în considerare a probelor și a argumentelor culturale în cadrul proceselor⁵. Acest mecanism care utilizează referința culturală în procesele penale nu permite (sau nu ar trebui să permită) abuzul de circumstanțe culturale și transformarea acestora într-un mijloc de „a scăpa mai ușor”. Cu alte cuvinte, decizia ar trebui influențată doar în măsura în care tradițiile sunt relevante și determinante.

² Conform art. 198 alin. (1) C.pen., infracțiunea de act sexual cu un minor reprezintă „actul sexual, de orice natură, cu o persoană de sex diferit sau de același sex, care nu a împlinit vârsta de 15 ani” și „se pedepsește cu închisoare de la 3 la 10 ani și interzicerea unor drepturi”.

³ A se vedea art. 25 C.pen., raportat la art. 198 alin. (1) C.pen.

⁴ Art. 306 C.pen. reglementează infracțiunea de rele tratamente aplicate minorului și prevede că „Punerea în primejdie gravă, prin măsuri sau tratamente de orice fel, a dezvoltării fizice, intelectuale sau morale a minorului, de către părinți sau de către orice persoană căreia minorul i-a fost încredințat spre creștere sau educare, se pedepsește se pedepsește cu închisoare de la 3 la 15 ani și interzicerea unor drepturi”.

⁵ „Sensul clauzei culturale este acela că atitudinea ori acțiunile cuiva ar trebui scuzate ori tratate luând ca circumstanță atenuantă cultura de origine unde acestea sunt acceptabile sau chiar o normă de conduită” (G. Andreescu, loc. cit., p. 54).

Dacă definim clauza culturală ca modalitate prin care elementele culturale sunt aduse în fața instanței penale spre a fi luate în calcul în pronunțarea soluției, constatăm că, în acest caz, ar funcționa ca o circumstanță atenuantă. De aceea, în această lucrare vom folosi intersanjabil denumirile de: „clauză culturală”, „circumstanță culturală”, „apărare culturală” pentru a ne referi la aceeași noțiune. În al doilea rând, clauza culturală operează atât în situația în care este o instituție juridică per se, legal consacrată, cât și în ipoteza în care este utilizată indirect ori implicit, atunci când instanța decide în spiritul ei, fără a-i atașa o denumire, dar raportându-se pentru soluționare la argumente culturale invocate de părți sau sesizate de ea.

În al treilea rând, e de reținut că ne-am referit la apărarea culturală în domeniul penal, unde funcționează ca o strategie pentru reducerea sau înlăturarea pedepselor. În realitate, spectrul său are un potențial mai larg, fiindcă apartenența culturală ar putea fi invocată în privința drepturilor parentale în cadrul proceselor de dreptul familiei, cu privire la daunele morale în procesele civile sau în alte situații deduse instanțelor de judecată. Precizăm că, având în vedere specificul cercetării pe care am efectuat-o, nu ne vom raporta la aspectele civile, ci vom considera problema clauzei culturale strict în domeniul penal și strict cu privire la problematica mariajelor timpurii.

În al patrulea rând, deși dorește să contribuie la echitate în spețele penale ce includ elemente culturale, apărarea culturală vine întotdeauna însoțită de anumite neclarități: în ce măsură sistemul legislativ poate admite derogări, în contextul în care acțiunea unui minoritar este justificată moral, în termeni culturali, dar întrunește elementele constitutive ale unei infracțiuni, în termeni legali? În ce măsură o persoană modelată de ceea ce propria sa cultură definește drept „normalitate” trebuie să fie constrânsă să-și modifice comportamentul pentru a se conforma standardelor legale ale unei alte culturi, cea majoritară? Oare acest comportament corespunzător tradiției culturale proprii ar trebui reprimat și descurajat, ori acceptat ca atare, în condițiile în care contravine moralei majorității consacrate legal? Care ar fi efectele negative ale admiterii unei astfel de excepții și cine ar fi victimele ei?

Nu am putut oferi, prin prezentul studiu, un răspuns tuturor acestor controverse, dar invocarea lor constituie un punct de pornire pentru identificarea criteriilor ce ar putea justifica admiterea sau respingerea clauzei culturale. Pentru a reduce riscul utilizării abuzive a clauzei culturale, Alison Dundes Renteln⁶ a propus aplicarea unui test de către instanța de judecată, prin care pot fi stabilite existența, validitatea și caracterul determinant al tradiției în comiterea faptei. Mai exact, acest test presupune un răspuns afirmativ la trei întrebări: 1. Este inculpatul membru al unei minorități etnice? 2. Este tradiția invocată caracteristică pentru minoritatea respectivă? 3. A fost inculpatul influențat de tradiție în comiterea faptei?⁷

Formularea primei condiții subînțelege că nu orice fel de apartenență culturală justifică o apărare culturală. Un membru individual al culturii majoritare, dominante, dar cu un sistem de valori propriu și cutume personale împărtășite într-un grup de indivizi nu creează premisele pentru clauza culturală. O altă cerință, în legitimarea clauzei culturale, este apartenența la un grup *ethnic*. Din primele două cerințe rezultă că, dacă o persoană nu aparține unei minorități, nu va putea susține cu succes că a fost constrânsă de un imperativ cultural, chiar dacă

⁶ Alison Dundes Renteln are meritul de a fi pionieră în teoretizarea clauzei culturale. Deși doctrina privind multiculturalismul abundă cu lucrări despre tensiunea dintre practicile minorităților și sistemul legislativ, problema specifică a admisibilității și a rolului circumstanțelor atenuante bazate pe apartenența culturală nu a făcut obiectul unor studii ample.

⁷ A. Dundes Renteln, *The Cultural Defense*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 64.

subgrupul pe care îl invocă este caracterizat de o astfel de tradiție. În același timp, dacă un individ este membru al unui grup minoritar, dar obiceiul cultural nu există pentru comunitatea în cauză, el nu va putea să demonstreze că s-a aflat sub imperiul unei constrângeri culturale.

Premisa-fundament a celei de a treia condiții este următoarea: cultura modelează comportamentul, modul în care o persoană se înțelege pe sine și pe cei din jur; valorile morale pe care le îmbrățișează sunt direct determinate de cultura din care provine⁸. Pe baza acestei premise, dacă primele două condiții sunt realizate, îndeplinirea celei de a treia decurge din ele; totuși, este *important ca aprecierea să se realizeze de la caz la caz*.

Cele trei condiții *sine qua non* identificate de Renteln pentru admisibilitatea utilizării clauzei culturale trebuie întrunite cumulativ. Ele vizează doar elementul procesual și deliberativ și nu garantează obținerea unei soluții favorabile în urma deciziei judecătorului. Renteln adaugă o *condiție negativă obligatorie* suplimentară de care depinde soluționarea fondului, constând în consecința generării unor daune fizice ireparabile pentru victimă. În viziunea lui Renteln, în absența unei astfel de amenințări, minoritățile trebuie să beneficieze de dreptul de a-și respecta propria cultură și de a urma propriile obiceiuri, chiar dacă survine încălcarea legii și fără ingerință sau intervenție din partea culturii majoritare ori a guvernului. Considerăm că acest criteriu este discutabil și, dincolo de controversa pe care o implică, este firav, fiindcă efectele conservării unei practici nelegale pentru unii membri ai minorității pot fi cel puțin la fel de grave și ireparabile, chiar dacă nu implică vătămări fizice.

II. Clauza culturală incidentă problematicei mariajelor timpurii în jurisprudența penală din România – un posibil tipar de raționament etico-juridic

Firul coordonator al prezentului studiu este o problemă de natură socio-juridică: modul în care elementele culturale influențează hotărârile judecătorești în România. Am ales să cercetăm un fenomen relevant în ce privește joncțiunea planului cultural cu cel juridic penal. Deoarece apărarea culturală ca circumstanță atenuantă nu este consacrată de lege, am urmărit dacă ea apare indirect și implicit în jurisprudență. Am examinat spețe care reflectă atât faptul că, potrivit legii penale, mariajele timpurii generează conflictul obiceiui-normă, cât și modul în care instanța soluționează acest conflict.

Am efectuat o „cercetare-pilot” bazată pe un set de dosare instrumentate grupat de către autoritățile judiciare. „Lotizarea” cazurilor este explicată de similitudinile în fapt și în drept, precum și de situarea geografică (toate intrând sub incidența aceleiași competențe teritoriale). Concret, cercetarea vizează un „lot” de 20 de dosare din anul 2007, aparținând Judecătoriei Râmnicu Sărat și 3 spețe separate, din 2008, dintre care două provin de la Judecătoria Buzău, iar una de la Judecătoria Pogoanele⁹. Toate se referă la problema mariajelor timpurii, atunci când acestea s-au finalizat cu consumarea relației sexuale, implicând minore. Diferențele între cazuri țin de vârsta autorului infracțiunii de act sexual cu un minor, vârsta victimei, numărul

⁸ Idem, p. 6

⁹ Art. 310 C.proc.pen instituie principiul publicității hotărârilor judecătorești în materie penală, reglementare ce permite ca studiul să cuprindă date exacte privitoare la identificarea și localizarea hotărârilor instanțelor. În schimb, în studiu, datele relative la identificarea minorilor și a persoanelor sau a părților din proces sunt limitate și nu vor fi prezentate, pentru protejarea interesului minorilor și pentru respectarea principiului judecării cauzelor cu infractori minori în ședință separată, care nu este publică, principiu instituit de art. 485 C.proc.pen.

de copii rezultați din „căsătorie”. În drept, există o uniformitate în privința modului de interpretare, gruparea spețelor în „pachete” de către instanță constituind, de altfel, un indiciu în acest sens. Cuantumul pedepsei variază, dar se înscrie în aceleași „marje de clemență”: între 5 luni și 1 an de închisoare cu suspendarea executării pedepsei, pentru o infracțiune al cărei minim de pedeapsă este de 3 ani. În toate cazurile, modalitatea de executare este identică. Rațiunea care a determinat „lotizarea” la nivelul instanței ne-a motivat să identificăm și schița de raționament etico-juridic a judecătorului în astfel de cazuri.

În ce privește *situația de fapt*, în toate spețele ce au făcut obiectul cercetării, „logodna” a avut un caracter aranjat, fiind stabilită de adulții familiilor. Considerăm că existența acordului minorilor la mariajul prematur nu poate fi o justificare suficientă pentru a exclude caracterul aranjat al actului, ci din contră, probează caracterul lui forțat. Acordul nu poate exprima altceva decât o solicitare a părinților, de aici și rolul lor decisiv. În plus, de regulă, după „logodnă”, fetele s-au stabilit la domiciliul „socrilor”, în unele dosare, instanța reținând în mod explicit această cutumă: „conform obiceiului, partea vătămată, adică minora, s-a mutat la socri și a locuit cu inculpatul într-o cameră separată”¹⁰.

Judecătorul a avut în vedere relevanța tradiției și în ce privește vârsta, care constituie un aspect esențial din punct de vedere juridic atât pentru stabilirea răspunderii penale, cât și pentru individualizarea pedepsei. De exemplu, în una din cauze, instanța menționa că „inculpatul D.C. și partea vătămată D.F. sunt de etnie romă și locuiesc în comuna R., din județul Buzău. Conform tradiției romilor, atât băieții, cât și fetele, se căsătoresc la vârste fragede”¹¹. Dacă, în mod evident, victimele infracțiunii de act sexual cu un minor sunt întotdeauna minore, făptuitorii sunt, în unele din spețele analizate, majori la data comiterii infracțiunii. Mai exact, în mai mult de o treime din cele 23 de cazuri, făptuitorii sunt majori, iar în restul situațiilor, minori peste 14 ani. Numărul și procentul de făptuitori corespunzător fiecărei vârste identificate în spețe, se regăsesc în tabelul 1.

Tabelul 1

Vârsta făptuitorilor la data comiterii infracțiunii	Număr	Procente
Majori	9	39,13%
17 ani	9	39,13%
16 ani	4	17,39%
15 ani	1	4,35%
Total	23	

Este frapantă vârsta extrem de fragedă a fetelor, victime ale infracțiunii de act sexual cu un minor, care, în toate cazurile, sunt „logodite” la vârste de 10-12 ani. La data la care au devenit victime, minorele aveau vârste cuprinse între 11 și 16 ani. Este necesar să precizăm că în una dintre spețe, același „logodnic” a avut două „mariaje” succesive cu două minore diferite, ceea ce explică faptul că numărul total de victime este de 24, necorespunzând numărului total de făptuitori. O situație mai clară este reflectată de tabelul 2.

¹⁰ Dosar nr. 1388/287/2007.

¹¹ Dosar nr. 1202/287/2007.

Tabelul 2

Vârsta victimei	Număr	Procente
11 ani	5	20,83%
12 ani	5	20,83%
13 ani	9	37,5%
14 ani	3	12,5%
15 ani	1	4,17%
16 ani	1	4,17%
Total	24	

Parteneriatul în fapt ce rezultă din mariajele premature este doar în mod excepțional transformat în căsătorie. Apariția copiilor în urma mariajelor timpurii este, însă, o chestiune obișnuită. „Destinul” acestora variază, în sensul că, uneori, sunt abandonați chiar în maternitate, dar, în cele mai multe situații, copiii rămân și sunt crescuți în familie. Trebuie reținut, de asemenea, faptul că, în toate spețele, victimele fie nu fuseseră niciodată școlarizate, fie se aflau în situație de abandon școlar din clasele primare sau, cel mai târziu, din clasa a VI-a. Fără a stabili o legătură de cauzalitate între mariaj și abandon școlar, constatăm însă că între cele două există o corelație și că primul fenomen are un rol de consolidare pentru al doilea.

Cel mai important aspect rezultat din analiza prezentată este acela că în majoritatea dosarelor instanța a reținut la situația de fapt apartenența etno-culturală a făptuitorilor, caracterul de tradiție al mariajelor timpurii și valoarea determinantă a acestei practici în comiterea infracțiunilor (întocmai ca la testul clauzei culturale propus de Renteln). Această includere reflectă și înglobarea specificului cultural (și, implicit, a apărării culturale) în demersul decizional ulterior, fapt ce se răsfrânge asupra soluției și asupra individualizării pedepsei.

În ce privește *situația de drept*, fapta „logodnicilor” fetelor minore a fost încadrată la infracțiunea de act sexual cu un minor¹², iar instanța a dispus pedepse cu închisoarea cuprinse între 5 luni și 1 an cu suspendarea executării.

Înainte de a comenta această problemă, se impune să precizăm că, în toate spețele, pentru părinții minorilor, procurorii au decis neînceperea sau suspendarea urmăririi penale pentru instigare la act sexual cu un minor¹³ și pentru rele tratamente aplicate minorului¹⁴. Aceștia nu au fost deferiți instanței. Mai mult decât atât, ei au fost și reprezentanții legali ai fiicelor lor minore în fața instanței.

Revenind la discuția despre modul de individualizare a pedepsei aplicate comitenților infracțiunii de act sexual cu un minor, remarcăm că pedeapsa aplicată de instanță se încadrează în aceleași limite, inferioare minimului legal al pedepsei, indiferent dacă făptuitorul este major sau minor. Tabelul 3 înfățișează pentru fiecare pedeapsă stabilită de instanță, numărul și procentul de făptuitori cărora le-a revenit, precum și câți dintre aceștia erau minori, respectiv majori.

¹² A se vedea art. 198 alin. (1) C.pen.

¹³ A se vedea art. 25 C.pen., raportat la art. 198 alin. (1) C.pen.

¹⁴ A se vedea art. 306 C.pen.

Tabelul 3

Pedeapsa dispusă de instanță	Numărul total de făptuitori cărora le revine	Procentul corespunzător	Câți majori?	Câți minori?
5 luni închisoare cu suspendare condiționată	1	4,38%	1	0
6 luni închisoare cu suspendare condiționată	12	52,17%	3	9
8 luni închisoare cu suspendare condiționată	2	8,69%	2	0
1 an închisoare cu suspendare condiționată	8	34,78%	3	5

Dacă pentru situațiile în care făptuitorii sunt minori, însuși minoratul explică și impune atenuarea și clemența, pentru cazurile în care infractorul este major, potențialul consimțământ al victimei nu este o justificare întemeiată. Acest detaliu ar fi trebuit să primească tratamentul corespunzător infractorilor majori și nu să fie asimilat circumstanțelor de care beneficiază minorii. Identitatea de tratament reiese cu claritate din tabelul 3, dat fiind faptul că nici măcar nu este trasată o linie care să separe și să definească pedepse mai mari pentru majori și mai mici pentru minori, chiar dacă în ambele situații, pedeapsa este inferioară minimumului prevăzut de legea penală. De aceea, rezultă că determinant pentru instanță în realizarea acestei asimilări a fost factorul cultural. Constatarea este confirmată chiar de considerentele notate de judecători în motivări, unele dintre acestea menționând în mod explicit rolul tradiției în stabilirea sentinței și în individualizarea pedepsei. Cel mai important pentru cercetarea efectuată este faptul că o cutumă culturală a avut un rol mai important decât vârsta.

Astfel, „la aplicarea pedepsei, instanța a avut în vedere criteriile generale prevăzute de art. 72 C.pen.: împrejurările comiterii faptei, gradul de pericol social al faptei săvârșite, persoana inculpatului care a avut o poziție sinceră, atât în timpul cercetărilor și pe tot parcursul procesului, precum și tradiția preluată de generațiile de etnie romă având înrădăcinate cutumele cu toate particularitățile, nivelul scăzut de educație care nu i-a dat posibilitatea să conștientizeze consecințele faptei, că în prezent este căsătorit cu partea vătămată”¹⁵. Într-o altă speță, printre elementele reținute de instanță pentru a dispune pedeapsa, unul din argumente a fost acela că, „din cercetările efectuate în cauză, a rezultat că inculpatul I.I. și partea vătămată F.M. sunt de etnie romă și locuiesc în comun în comuna R, jud. Buzău, iar conform tradițiilor romilor, copiii se căsătoresc la vârste fragede”¹⁶. În alt caz, instanța menționează că „la stabilirea pedepselor, va avea în vedere pericolul social al faptelor comise, caracteristicile personale ale inculpaților, vârsta acestora, cât și condițiile concrete în care s-a produs activitatea infracțională”¹⁷. Dacă examinăm sentința, vedem că atunci când se referă la „condițiile concrete”, în partea privind situația de fapt, aceeași hotărâre menționează că: „din cercetările efectuate, rezultă că, atât inculpații, cât și părțile vătămate, C.M și G.L., locuiesc în comuna R, jud. Buzău și sunt de etnie romă. Conform tradiției romilor, copiii se căsătoresc la vârste

¹⁵ Dosar nr. 1203/287/2007.

¹⁶ Dosar nr. 1906/287/2007.

¹⁷ Dosar nr. 973/287/2007.

fragede, părinții fiind cei care hotărăsc cu cine să-și întemeieze o familie, când să aibă loc logodna și unde vor locui împreună”¹⁸.

Rezultă chiar din motivările soluțiilor că apărarea culturală se găsește în raționamentul etico-juridic al judecătorilor, dar și ponderea deținută de clauza culturală, chiar dacă nu a fost numită explicit așa, pentru verdictul final.

III. Analiză interdisciplinară. Care sunt efectele unor verdicte sensibile cultural?

Din cercetarea efectuată rezultă că, în toate situațiile avute în vedere, instanța a recunoscut *relevanța factorului cultural pentru situația de fapt a speței*. Mai mult decât atât, judecătorii au luat în considerare elementele culturale direct sau indirect, implicit sau explicit în soluționarea propriu-zisă a cauzelor și în individualizarea pedepselor. Din dosar, rezultă că și procurorii au motivat exonerarea de răspundere penală a părinților pentru infracțiunea de instigare la act sexual cu un minor invocând specificul cultural. Considerăm că, în acest mod, clauza culturală a fost *asimilată* circumstanțelor atenuante, în absența unei recunoașteri sau invocări ca atare și deși Codul penal nu prevede o astfel de circumstanță.

Având în vedere aceste aspecte, capitolul de față va urmări două obiective. În primul rând, vom încerca să stabilim dacă includerea apărării culturale în proces și în faza deliberativă a hotărârii este echitabilă. În al doilea rând, vom încerca să stabilim dacă asimilarea clauzei culturale unei circumstanțe atenuante de către judecător în adoptarea verdictului este justificată. Acest capitol va urmări și efectele admiterii clauzei culturale.

1. Relevanța clauzei culturale la nivel procesual și deliberativ

Precizăm încă de la început că „luarea în calcul în stabilirea verdictului” nu echivalează cu un verdict în consecință. Ea se referă la invocarea directă sau indirectă a clauzei culturale în proces și la considerarea acesteia în momentul deliberării de către completul de judecată. Vom aplica testul clauzei culturale stabilit de Renteln, conform căruia o clauză culturală este validă și admisibilă pentru a fi luată în considerare în cadrul procesului penal atunci când: inculpatul este membrul unei minorități; tradiția invocată are caracter definitiv pentru minoritatea respectivă; făptuitorul a fost influențat de tradiție în comiterea infracțiunii. Adaptând, rezultă că va fi necesar să răspundem la următoarele întrebări: a) Sunt făptuitorii membri ai unei comunități rome tradiționale? b) Are tradiția mariajelor timpurii un caracter definitiv pentru această comunitate? c) Au fost făptuitorii influențați de această tradiție în comiterea faptelor penale?

a) Apartenența la minoritatea romă atât a învinuiților (părinții minorilor), cât și a inculpaților („logodnicii” băieți minori sau majori) a fost confirmată în toate spețele analizate. Mai exact, apartenența la minoritatea romă tradițională a făptuitorilor a fost declarată chiar de aceștia, fiind totodată reținută în rechizitoriile întocmite de parchet și în situația de fapt din hotărârile judecătorești;

b) Existența tradiției mariajelor timpurii în anumite comunități rome tradiționale este notorie și a făcut obiectul a numeroase studii etnologice și antropologice. Dar confirmarea unei practici nu poate fi generalizată și nu demonstrează caracterul său definitiv pentru întreaga

¹⁸ Ibidem.

minoritate. În cazul minorității rome, în unele spețe din cercetarea efectuată, parchetul sau instanța și-au motivat deciziile apelând la argumentul importanței obiceiului: „din cercetările făcute, atât învinuitul minor, cât și părțile vătămate sunt de etnie romă și persoanele aparținând acestei etnii respectă tradițiile proprii, în sensul că, atât fetele, cât și băieții, se căsătoresc la vârste fragede, părinții fiind cei care hotărăsc cu cine să-și întemeieze familiile, data logodnei și unde vor locui”. Cu toate acestea, caracterul definitoriu al tradiției rămâne discutabil, cel puțin din două motive. În primul rând, opiniile în interiorul comunității privind legitimitatea culturală a acestei practici sunt scindate. Părerile privind necesitatea acestei tradiții pentru conservarea culturii și identității coexistă cu cele care au adoptat perspectiva de gen și care se opun perpetuării ei. Adepții acestui punct de vedere contestă mai ales caracterul definitoriu atribuit obiceiului de către neromi, deoarece acest lucru conduce în cel mai bun caz la ideea conform căreia comunitățile de romi ar fi premoderne și, în cel mai rău caz, la „criminalizarea grupurilor tradiționale rome”¹⁹;

c) În spețele ce au făcut obiectul cercetării, toate părțile implicate în procesul penal fie au sugerat, fie au reținut, fie au amintit *influența* acestui obicei în comiterea infracțiunilor de: act sexual cu un minor, instigare la act sexual cu un minor și rele tratamente aplicate minorului. Concret, învinuții și inculpații au făcut referire la importanța tradiției, judecătorii au amintit în motivarea soluțiilor existența ei, reținând-o direct sau indirect ca circumstanță atenuantă, avocații au invocat-o ca motiv de diminuare a pedepsei, iar procurorii au amintit-o în rechizitoriile. De altfel, în ce privește rechizitoriile este important să menționăm că referirea la mariajele timpurii ca practici culturale a fost principalul motiv de dispunere a neînceperii sau suspendării urmăririi penale în cazul părinților. Deși predispoziția pe care cultura o creează este, în principiu, incontestabilă, acest lucru nu garantează și caracterul său determinant, deoarece pot exista și alți factori care conduc la mariaje timpurii.

Constatăm că îndeplinirea celei de a doua condiții este pusă la îndoială de divergența de opinii existentă în interiorul comunității rome privind caracterul definitoriu al practicii mariajelor timpurii. Argumentele împotriva sunt demne de a fi luate în calcul. Cu toate acestea, putem reține că tradiția este, totuși, o caracteristică importantă cel puțin pentru unele grupuri tradiționale din comunitate, ceea ce oferă un anumit grad de legitimitate pentru luarea în calcul a informațiilor culturale în proces și în faza de deliberare.

2. Relevanța clauzei culturale la nivel decizional

Deoarece considerarea factorului cultural în deliberare nu constituie în nici un caz o garanție pentru un verdict favorabil, în această secțiune vom urmări dacă o circumstanță atenuantă bazată pe cultură este admisibilă și, mai ales, legitimă în cazul mariajelor timpurii din spețele analizate. Vom întreprinde un raționament prin care vom încerca să constatăm dacă tradiția „logodnei” minorilor produce vătămări grave, față de cine și dacă sunt sau nu ireparabile.

Pornim de la premisa că persoanele vulnerabile trebuie protejate, în particular cele ce aparțin minorităților și, în special, minorităților cu un anumit specific cultural pe care doresc

¹⁹ A se vedea, pentru o analiza de detaliu, *N. Bițu, C. Morteau, Drepturile copilului sunt negociabile? Cazul mariajelor timpurii în comunitățile de romi din România, Romani CRISS-UNICEF, București, 2009.*

să-l păstreze în raport cu amenințarea asimilării de către cultura majoritară. Multiculturalismul liberal susține aceste minorități prin măsuri afirmative și legitimează practicile lor atâta timp cât au caracter liberal. *Multiculturalismul neliberal* propune exceptarea practicilor minorităților de la standardele legale (și, implicit, morale) ale majorității. Se pune întrebarea dacă se pot dezvinovăți elemente culturale, cu pretenția de a fi definiții pentru o minoritate, atunci când, nu doar că se încalcă legea, dar constituie un atac la adresa drepturilor fundamentale ale unora dintre membrii ei. Observația noastră este că indivizii, membri ai unei minorități vulnerabile, dar a căror demnitate umană și ale căror drepturi esențiale sunt violate de practici justificate cultural chiar de comunitatea căreia îi aparțin, devin ei înșiși o minoritate vulnerabilă. Ca atare, o balanță justă între drepturile individuale și drepturile minorității le-ar da, în această situație, câștig de cauză celor dintâi. Să fi fost balanța judecătorului român ajustată după aceleași reguli?

În acele comunități rome în care tradiția încurajează și cultura favorizează mariajele timpurii, respectarea unei astfel de prescripții culturale pune copiii și, în special, fetele minore, într-o situație vulnerabilă, transformându-le în „cele mai vulnerabile dintre vulnerabili”. Rezultă că pe baza premisei etice pe care am adoptat-o, clauza culturală privind mariajele timpurii concretizate în act sexual cu o minoră nu constituie un pretext legitim pentru o circumstanță atenuantă și, cu atât mai puțin, pentru exonerare de răspundere a părinților sau suspendarea executării pedepsei infractorilor majori. Oricare dintre aceste două soluții minimizează importanța drepturilor copilului, a autonomiei personale și a dreptului la educație. Vom urmări în continuare modul în care această practică afectează autonomia individuală a minorilor (atât fete, cât și băieți), iar în al doilea rând, modul în care sunt încălcate, din perspectiva egalității de gen, drepturile fundamentale ale fetelor.

3. Mariajele timpurii și autonomia personală

Cea mai vizibilă controversă ce decurge din „căsătoriile copiilor” este legată de respectarea autonomiei individuale. Considerăm că un copil nu are nici capacitatea de a alege, nici capacitatea de a consimți în mod liber și informat. În cazul mariajelor timpurii, părinții minorilor sunt decidenții, ei fiind cei care stabilesc cu cine, când, dacă și în ce condiții se „logodesc” copiii. Spețele analizate nu reflectă în mod clar dacă mariajul s-a produs sau nu în mod forțat, cert fiind doar caracterul său aranjat. Din unele declarații consemnate la dosar și din elementele situațiilor de fapt, rezultă că ar fi existat, totuși, „acordul” minorilor în încheierea „logodnei”. Considerăm că, oricum, acest aspect este irelevant, deoarece vârsta la care are loc mariajul este, în cazul fetelor, între 10 și 14 ani. O vârstă atât de fragedă nu permite un consimțământ cu adevărat liber și în cunoștință de cauză, capacitatea de înțelegere a situației în plenitudinea ei fiind o abilitate încă nedobândită. De aceea, mariajele premature încalcă în mod grav libertatea privată și autonomia copiilor. Trebuie evidențiat că această încălcare nu este cantonată strict în momentul mariajului, ci devine o *îngrădire perpetuă și iremediabilă*, deoarece stabilește pe termen lung cum va fi viața minorilor și ulterior a lor ca majori, limitându-le sever spectrul de opțiuni. Această teză este valabilă atât pentru fete, cât și pentru băieți, dacă aceștia sunt minori la încheierea mariajului.

Pentru motive arătate, considerăm exonerarea de răspundere penală a părinților prin dispunerea de către procuror a neînceperii sau a suspendării urmăririi penale (pentru infracțiunile de instigare la act sexual cu un minor și rele tratamente aplicate minorului), drept

o non-soluție din punct de vedere social. Dispoziția de a nu-i deferi justiției întărește convingerea inexistenței culpei și a absenței producerii oricărei vătămări în raport cu copiii. Astfel, în loc de a descuraja perpetuarea acestei practici, măsura parchetului o susține și, în același timp, consolidează mentalitatea de „stăpân”, precum și impresia că tradiția este mai presus nu doar față de o lege particulară, ci și față de respectarea drepturilor omului și a drepturilor copilului, standarde de la care multiculturalismul de tip liberal nu permite vreo derogare.

Reținerea elementelor culturale în rechizitoriu și în unele sentințe întărește această idee. Deoarece restrâng libertatea de acțiune a propriilor membri în numele obiceiului cultural sau al integrității culturale, mariajele timpurii se încadrează în definiția oferită de Kymlicka „restricțiilor interne”²⁰ ce alimentează nedreptatea grupului și subminează autonomia individuală. Restricțiile interne sunt pretenții ale unui grup etno-cultural de a restrânge libertatea de acțiune a propriilor membri în numele obiceiului cultural sau al integrității culturale. Acestea anulează dreptul membrilor (în special al femeilor), de a contesta sau de a abandona statutul tradițional ori practicile culturale. Multiculturalismul liberal legitimează drepturi speciale și măsuri afirmative în favoarea minorităților cu scopul de a realiza un echilibru în raport cu circumstanțele care le vulnerabilizează în raport cu majoritatea și care nu depind de alegerea lor, dar nu admite acordarea unor drepturi speciale comunității împotriva propriilor membri²¹.

Rezultă că, la întrebarea aceluiași autor dacă valoarea de bază a teoriei liberale este autonomia individuală sau toleranța, răspunsul jurisprudenței române în privința mariajelor timpurii, pare a fi în favoarea unei toleranțe consistente. Or, „Autonomia persoanei este o valoare centrală comună în etică și teoria politică. O politică e lipsită de scop moral dacă nu urmărește să conducă la creșterea gradului de autonomie a persoanei. Altfel, o autonomie mai mică determină o dependență mai mare de oameni, de stat, de comunitate...”²².

Actul de clemență ajunge să legitimeze indirect, probabil neintenționat și imprevizibil restrângerea abuzivă a unor drepturi esențiale ființei umane. Considerăm că același raționament este aplicabil și jurisprudenței și că sunt discutabile din punct de vedere etic verdictele al căror efect este nu doar creșterea dependenței de comunitate, ci o veritabilă dizolvare sau consacrare a captivității în cadrul acesteia.

4. Impactul asupra fetelor minore

Principalele victime ale unui raționament etico-juridic bazat pe clauza culturală în cazul mariajelor timpurii sunt fetele minore din comunitățile rome tradiționale adepte ale acestei cutume. Vom analiza problema egalității de gen în sfera privată a acestei minorități culturale și impactul „logodnei” minorilor asupra statutului și vieții tinerelor fete.

Mariajele timpurii nu sunt de privit doar ca „norme” pe care factorul cultural le face „inocente”, ci și din perspectiva *relațiilor de putere* pe care acest fenomen le reflectă, și deci manifestarea inegalităților din interiorul comunității. În esență, mariajele timpurii sunt tradiții prin care se obține și se menține supremația bărbaților. Atunci când soluțiile instanțelor nu descurajează un astfel de obicei, ele vor contribui la perpetuarea vulnerabilității minorelor. Mai exact, nu este încălcată în mod brutal doar libertatea de decizie, așa cum am arătat, ci și

²⁰ W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Calderon Press, Oxford, 1995, p. 35.

²¹ Ibidem.

²² M. Miroiu, *Drumul către autonomie. Teorii politice feministe*, Ed. Polirom, Iași, 2004, p. 25.

dreptul la o viață sexuală normală, dezvoltarea fizică (devin mame deși sunt ele însele copii), psihică (de cele mai multe ori sarcina și mutarea în casa băiatului generează traume în plan emoțional) și intelectuală (dat fiind că le este încălcat dreptul la educație). Mențiunile din rechizitoriile parchetelor și din rapoartele serviciilor de probațiune sunt relevante din acest punct de vedere. De exemplu, unul dintre rapoarte consemnează trauma psihică la care o minoră de 12 ani a fost expusă și care, deși devenise mamă, încă se credea și se simțea copil, jucându-se cu păpușile.

De asemenea, în toate spețele ce au făcut obiectul cercetării, rapoartele întocmite de serviciul de probațiune au menționat că la nivelul familiei există următorii factori de risc: nerespectarea drepturilor copilului; abuzul educațional prin minimalizarea rolului educației în dezvoltare, prin îngrădirea participării minorei la cursurile școlare; decizia părinților ca aceasta să locuiască la familia băiatului; abuzul emoțional; întreținerea de raporturi sexuale la o vârstă fragedă; discrepanța dintre rolurile și responsabilitățile care i-au fost atribuite prin intermediul logodnei (soție, mamă) și nivelul de dezvoltare fizică, mentală și emoțională; graviditatea la o vârstă prematură cu efecte negative asupra dezvoltării fizice și psihice.

Cu toate acestea, parchetele au exonerat părinții de răspundere penală pentru instigare la act sexual și rele tratamente, iar instanța a reținut circumstanțe atenuante bazate pe tradiție. Am arătat că în toate cazurile cercetate, pedeapsa aplicată a fost închisoarea între 6 luni și 1 an pentru o infracțiune al cărei minim de pedeapsă este de 3 ani. Mai mult, în toate spețele, instanța a stabilit suspendarea condiționată a executării pedepsei. Atitudinea clementă s-a manifestat nu numai față de comitenții minori ai infracțiunii de act sexual cu un minor (în cazul cărora vârsta ar fi justificat în mod rezonabil această clemență), ci și față de făptuitorii majori ai aceleiași infracțiuni.

Din aceste fapte reținem două aspecte. În primul rând, este frapant că instigatorii-părinți, care, din cauză că decizia le-a aparținut integral, sunt autorii morali ai infracțiunii, nu au fost deferiți instanței, rolul lor, deși determinant, fiind minimalizat prin aplicarea unei sancțiuni cu caracter administrativ, simbolice. În al doilea rând, singurii care au primit pedepse (suspendate) au fost făptuitorii infracțiunii de act sexual cu un minor, majori ori minori. La nivelul doctrinei juridice, o opinie susține că legiuitorul a gândit art. 198 C.pen. ca un text menit să protejeze minorul față de eventualele abuzuri sexuale ale unor persoane majore, nu pentru a fi apărat față de un alt minor, fiindcă astfel s-ar ajunge la situații absurde²³.

De aceea, considerăm că luarea în calcul a elementelor culturale în individualizarea pedepselor aplicate minorilor poate fi justificabilă, însă este cel puțin discutabilă uniformizarea soluțiilor cu privire la făptuitorii majori.

Constatăm că sentințele analizate creează o falsă impresie de rezolvare a problemei, atât în plan juridic, cât și în plan socio-cultural, în sensul că se întărește rolul tradiției și al celor care o conservă (în speță, părinții) în raport cu minorele, acestea fiind cei mai vulnerabili membri ai comunității. Ele devin, astfel, victime permanente ale acestui mecanism, dat fiind că, după ce se încheie judecata, se întorc în familie și ciclul se reia.

În timpul procesului, în niciuna dintre situații minorele nu au beneficiat de asistența juridică gratuită la care erau îndreptățite conform legii privind protecția victimelor. Mai mult, reprezentanții lor legali în instanță au fost părinții lor, exonerati de răspundere penală pentru instigare la act sexual cu un minor și rele tratamente.

²³ V. Cioclei, *Drept Penal. Partea specială*, Ed. Universul Juridic, București, 2007, p. 208.

Constatăm că instanțele nu au considerat necesar să echilibreze, prin soluțiile date, inegalitățile din interiorul comunității, contribuind astfel la vulnerabilizarea suplimentară a victimelor, cărora le lipsește, concret, posibilitatea de a refuza să se conformeze tradiției. Concluzionăm că, în aceste situații, aplicarea unei clauze culturale este abuzivă și constituie o încălcare a drepturilor fundamentale atât în privința copiilor, cât și în privința femeilor.

5. Efectele soluțiilor „sensibile cultural” ale jurisprudenței

Admiterea elementelor culturale drept circumstanțe atenuante produce efecte pe mai multe planuri: nu numai asupra făptuitorilor (autori sau instigatori, condamnați sau exonați), ci și asupra victimelor, asupra comunității rome și la nivel social și politic. Atât în cadrul acestor planuri, cât și între ele, constatăm existența unor discriminări pe care verdictele, în mod probabil neintenționat, le creează sau le mențin, în logica unui multiculturalism de tip neliberal.

5.1. Efectul discriminatoriu

Consecința unor verdictesensibile cultural în privința mariajelor timpurii constă în „consacrarea” unei duble discriminări. Pe de o parte, admiterea circumstanței culturale menține discriminările din interiorul comunității rome, vulnerabilizând și femeile, și copiii, cărora le este acordat un statut inferior în raport cu bărbații adulți, fiind totodată obligați să se conformeze unor tradiții patriarhale. Soluțiile care țin cont de aceste tradiții contribuie la consolidarea „restricțiilor interne” și confirmă indirect obstrucționarea dreptului fetelor de a contesta sau de a abandona statutul tradițional ori practicile culturale.

Pe de altă parte, clauza culturală produce o discriminare la nivelul protecției victimelor. Efectul exonerării răspunderii și al atenuării pedepsei nu este o modalitate de individualizare „mai corectă”, ci conduce la discriminarea femeilor-victime, membre ale unei comunități ce permite abuzuri în sfera egalității de gen, în raport cu femeile din afara comunității, care, dacă ar fi afectate de un comportament similar, ar beneficia de o protecție mai mare.

În mod indirect, aceste consecințe au la rândul lor un efect discriminatoriu în plan social. Toleranța la adresa acestei practici culturale conservă, în mod inevitabil, un stereotip privind minoritatea romă. Acesta este sensul afirmației Nicoletei Bițu că „nu poți să lupți împotriva rasismului din societatea majoritară, în timp ce discriminezi în cadrul comunității tale”²⁴.

5.2. Efectul în planul multiculturalismului

Tripla discriminare rezultată din asimilarea indirectă a factorilor culturali ca element de circumstanțiere reflectă un raționament etico-juridic caracteristic multiculturalismului neliberal. Mai mult, considerăm că acest fapt nu este o simplă reflexie deoarece produce efecte în plan social și politic, legitimând, tot indirect, funcționarea mecanismelor ce caracterizează acest tip de multiculturalism.

De esența versiunii liberale asupra multiculturalismului este compensarea dezavantajelor „nemeritate sau moral-arbitrară”²⁵ cu măsuri speciale, fapt ce justifică drepturile culturale. *A fortiori*, rezultă că viziunea liberală va compensa și dezavantajele „nemeritate și moral-arbitrară” interne, neadmițând clauza culturală atunci când aceasta are drept consecință vulne-

²⁴ N. Bițu, C. Morțeanu, op. cit.

²⁵ A se vedea R. Dworkin, *Taking rights seriously*, Harvard University Press, Massachusetts, 1978.

rabilizarea suplimentară a celor mai vulnerabili membri. În termenii lui Will Kymlicka, „Conceptia liberală asupra drepturilor minorităților va condamna acele practici care restrâng libertatea membrilor comunității întocmai cum a condamnat practicile culturii majoritare asupra minorităților”²⁶.

În lumina acestor considerente, rezultă că o jurisprudență care realizează tocmai contrariul indică o viziune multiculturalistă neliberală asupra problemei și, în consecință, promovează o societate care îmbrățișează o formă hibridă și inadecvată de concepere a democrației.

IV. Concluzii

În analiza noastră am ales să privim fenomenul mariajelor timpurii prin lentila liberalismului egalitarist coroborat cu un filtru suplimentar de stabilire a limitelor toleranței, susținut de viziunea feministă. Această abordare teoretică realizează un echilibru între cele trei interese divergente ce apar în conflictul normă-obicei: interesul minorității a cărei acțiune, deși e ilegală, are anumite justificări culturale; interesul respectării normelor în vigoare, vital pentru a nu genera anarhie (în cel mai rău caz) și incoerență (în cel mai bun caz); interesul celor mai vulnerabili membri (ai comunității tradiționale rome) direct afectați de practica mariajelor premature.

În raport cu perspectiva teoretică aleasă, am ajuns la următoarele concluzii:

a) Deși legea nu prevede o circumstanțiere atenuantă bazată pe cultură, rezultă că ea apare în practica judiciară din România cel puțin la un anumit număr de spețe;

b) Răspunsul jurisprudenței penale românești la conflictul dintre obiceiul mariajelor timpurii în comunitatea romă tradițională și normele legale privind infracțiunile de act sexual cu un minor și rele tratament aplicate minorului reflectă o tendință de clemență, fără a crea standarde duble. Din cauzistica cercetată și analizată, am dedus că raționamentul etico-juridic al judecătorului și al procurorului români nu este ostil specificului cultural și nici imperativelor culturale, luând aceste aspecte în calcul, atât în faza cercetării și deliberării, cât și în faza decizională.

Considerăm că această abordare sensibilă cultural este rezultatul intenției de a pronunța verdicte echitabile în raport cu o minoritate. Cu toate acestea, asimilând factorul cultural, direct sau indirect, implicit sau explicit, unei circumstanțe atenuante, efectul soluțiilor pronunțate tinde să fie catalizatorul unor inechități preexistente (inegalitatea de gen din interiorul minorității) și cauza unor noi inechități (între victimele aceluiași abuz). Din acest punct de vedere, soluția instanței creează un paradox, fapt ce constituie a doua concluzie esențială a acestei lucrări. Paradoxul constă în faptul că, deși finalitatea verdictelor este aceea de a proteja minoritățile culturale, efectul este contrar scopului, născându-se o triplă discriminare, analizată în capitolul precedent;

c) Cea de a treia concluzie este aceea că soluțiile pronunțate exprimă implicit un raționament caracteristic multiculturalismului neliberal. Acest lucru decurge din faptul că, indirect, sentințele penale susțin practici culturale ce restrâng drepturile unora dintre membrii comunității, în acest mod acordându-se prioritate „privatității comunitare”²⁷ în detrimentul drepturilor individuale și drepturilor fundamentale ale acelorași membri. Având în vedere

²⁶ W. Kymlicka, op. cit., p. 142.

²⁷ Pentru o prezentare mai detaliată a conceptului, a se vedea G. Andreescu, loc. cit., p. 58.

forța juridică și autoritatea unei hotărâri ce emană de la puterea judecătorească, rezultă că aceste verdicte sunt traduse și au efecte imediate în plan social, iar faptul consacră implicit o deviație de la multiculturalismul liberal, în plan politic.

Aceste concluzii sunt semnale pentru conștientizarea efectelor profunde și mai puțin vizibile ale acestor tipare de verdicte în plan socio-politic.

Precizăm că potențialul generalizator al tezei trebuie corelat cu limitele cercetării: numărul relativ restrâns de spețe, aria geografică redusă. Limitele pot fi compensate, în perspectivă, printr-o abordare care să extindă numărul de cazuri investigate și aria geografică. Doar investigații de detaliu ar putea răspunde la întrebarea dacă regimul juridic al individualizării pedepsei în România reprezintă un teren fertil unde poate fi inserată o circumstanță atenuantă culturală formală și, mai ales, care ar fi condițiile și efectele acestei noi instituții juridice.